

**ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ГРЕЦЬКОМУ ПОЛІСІ
ЗА ДАНИМИ МОНЕТНОЇ ТИПОЛОГІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ГЕРАКЛЕЇ ПОНТІЙСЬКОЇ)**

Монетні випуски кожного грецького полісу дають нам можливість відповісти на цілий ряд запитань, пов'язаних з економічною, політичною, релігійною та навіть військовою складовою життя держави. Не є виключенням і мегарська колонія на південному березі Понта Евксінського – Гераклея. Низка подій військово-політичної історії грецьких полісів відомі виключно (!) завдяки нумізматичним даним. Найяскравішим прикладом є симмахія боспорських міст, засвідчена дрібними срібними монетами за повної відсутності письмових джерел¹.

Державні перевороти, часте явище в давньогрецьких державах, також знаходять своє відображення у монетній справі. Аристотель вважав за необхідне присвятити питанням переворотів V книгу своєї монументальної праці «Політика»². Одним з основних завдань цієї роботи Аристотель визначав необхідність «розібрати внаслідок яких причин відбуваються державні перевороти» (Аристотель. Політика. V, I, 1). Для Аристотеля характерне добре знання того, що відбувалося в грецьких полісах не лише Балканської Греції в різні періоди історії. Судячи з його свідчень, при заснуванні Гераклеї Понтійської було встановлено олігархічний устрій, що характерно для мегарських колоній в цілому³.

Але в короткий термін ситуація двічі змінилася: «Із схожої причини, через дії демагогів, було повалено демократію і в Гераклеї, одразу ж після заснування там колонії; аристократи, зазнавши утисків з боку демократів, пішли у вигнання, потім

¹ Фролова Н. А. О проблеме чеканки монет с надписью АПОΛ // Боспорский сборник. Вып. 6. В честь 60-летия Кошеленко Г. А. Москва, 1995. С. 205–212.

² Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ, 2000. 239 с.

³ Пальцева Л. А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. Санкт-Петербург, 1999.

об'єдналися і, повернувшись до Гераклеї, знищили тамтешній устрій» (Аристотель. Політика. V, IV, 2).

Але, як відомо, внутрішньополітичну боротьбу в Гераклеї ще не раз ускладнювали перевороти. Боротьба олігархів та демократів в полісі проходила хвилеподібно, то слабшала, то наростала і приймала вигляд збройного зіткнення. Завдяки письмовим джерелам, і не лише коротким свідченням Арістотеля, нам відомі основні етапи цієї боротьби. Аристотель також пише і про боротьбу всередині самої олігархії, що також могло привести до державного перевороту: «Іноді державний устрій знищують заможні люди, котрим не вдається обійняти певні посади, бо в державі при владі стоїть дуже мало людей із тих, що користуються почеснями. Як це було, наприклад, в Масалії, Істрі, Гераклеї та в інших державах. Тут особи, що не користувалися почеснями, не припиняли боротьби до тих пір, аж поки досягли свого (почестей): спочатку старші брати, а потім молодші. Річ у тім, що в деяких державах одночасно не можуть управляти батько та син, а в інших – старший і молодший брати. Відтак у Масалії олігархія набрала форми, близької до політії, в Істрі перетворилася на демократію, а в Гераклеї влада від олігархів перейшла до рук шестисот громадян» (Аристотель. Політика. V, V, 2).

Свідчення Аристотеля дозволяють реконструювати картину політичного життя в Гераклеї Понтійській. Але крім письмових, існує ще цілий ряд джерел, які також можуть значно доповнити наші уявлення про життя того чи іншого грецького полісу. Не останнє місце серед цих джерел займають дані нумізматики.

Однією з найбухливіших подій в політичному житті Гераклеї стали події, пов'язані з приходом до влади демократів у 30-ті рр. V ст. до н. е. Афінська Архе під керівництвом Перикла всіляко намагалася розширити свій вплив на причорноморські поліси. Експедиція Перикла в Понт Евксінський була викликана саме необхідністю не лише посилення впливу, але і включення нових членів до складу симмахії. Як підкреслює І.Є. Суріков: «Афінський інтерес був обумовлений не родючістю та процвітанням землеробства в самій зоні Чорноморських проливів, а тим, що вона була

«ключем до Понту», «хлібним шляхом», яким здійснювалося постачання до афінського полісу (та й не лише до нього, звичайно) північнопричорноморського зерна...»⁴. Для Перикла було характерно укріплення демократичних тенденцій в усіх сферах політики, включно із зовнішньою⁵.

Не без впливу афінян відбувся державний переворот в Сінопі, в результаті якого Сінопа стала членом Архе, а на землі вигнаних тиранів була виведена афінська клерухія. Імовіріше за все, в той же час союзником афінян стала і Гераклея Понтійська. Це, без сумнівів, говорить про прихід до влади демократично налаштованих елементів. Але олігархічні кола в місті були доволі сильними і демократія в Гераклеї проіснувала недовго. В списку тих, хто сплачував форос в казну Афінського морського союзу за 425/24 рр. до н.е. Гераклея присутня разом з Візантієм і рядом інших причорноморських полісів. Але вже в 424 р. до н. е. гераклеоти відмовилися платити форос, що призвело до появи в їх краях афінського флоту під керівництвом Ламаха. Це вельми цікавий епізод в історії Гераклеї. Відмова сплачувати форос говорить про укріплення позицій олігархії, але ще не про повну її перемогу над демократами, так як гераклеоти надали Ламаху, що втратив більшу частину свого флоту в результаті бурі, допомогу. Юстин повідомляє, що гераклеоти навіть надали афінянам продовольство та відпустили їх, бажаючи перетворити з ворогів на друзів⁶. Але доволі швидко олігархи повернули владу над містом, і частині жителів довелося покинути рідний поліс. В результаті цих подій було засновано Херсонес Таврійський. Історіографія цього питання

⁴ Суриков И. Е. Некоторые проблемы истории древнегреческих городов в регионе черноморских проливов // ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΙΑ. Исследования по античной истории и культуре. Санкт-Петербург, 2016. С.34

⁵ Ставнюк В. В. Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду Ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перікла). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2006. 32 с.

⁶ Юстин. Эпитома сочинения Помпея Тропа «Historiae Philippicae» // ВДИ, 1954. №3. С.240

детально розглянута в статті Сергія Юрійовича Саприкіна «Передумови заснування Херсонеса Таврійського»⁷. Щоправда існують і інші датування заснування Херсонеса⁸. В будь-якому випадку заснування Херсонеса на північному березі Понта тісно пов'язане з внутрішньополітичними подіями в полісі метрополії, тобто Гераклеї і зміною там політичного режиму. З огляду на відсутність епіграфічних джерел, звернемося до нумізматичних. Монетна чеканка Гераклеї розпочалася порівняно пізно – в останній чверті V ст. до н.е. Пояснити це можна тим, що довгий час незначну потребу в грошах задовольняли кізікіни, що мали широкий ареал розповсюдження та циркулювання. Зі зростанням ремесла та торгівлі, з розвитком товарно-грошових відносин з'явилася суттєва потреба у власній монетній чеканці. Це характерно не лише для Гераклеї. В.П. Невская говорячи про монетну справу Візантія, також вважає, що «відсутність до кінця V ст. самостійної чеканки пояснюється монопольним положенням, яке займали в Пропонтиді кізікські статери. Їх розповсюдження було настільки широким і статус настільки надійним, що монети інших міст не могли в той час конкурувати з ними»⁹.

Цікавим уявляється те, що початок полісної чеканки приходить саме на період короткочасного перебування у влади демократів. Найбільш імовірний час появи перших власних монет в Гераклеї біля 425 р. до н.е.¹⁰ Чекан відбувався за перською ваговою системою, що значно полегшувало торгівлю в цьому регіоні Причорномор'я. Реверси перших монет Гераклеї¹¹ представлені двома типами, один з яких

⁷ Сапрыкин С. Ю. Предпосылки основания Херсонеса Таврического // Античный и средневековый город / под ред. М.Я. Сюзюмова. Свердловск, 1981. С.35–50.

⁸ Чурекова Н. Б. Гераклея и Херсонес: к проблеме взаимоотношений // Античный мир и археология. Вып.13. Саратов, 2009. С.332–341.

⁹ Невская В. П. Византий в классическую и эллинистическую эпохи. Москва, 1953. С.46.

¹⁰ Избаш Т. К вопросу о начале чеканки в Гераклее Понтийской // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1990. С. 46–49.

¹¹ За W. Waddington, E. Babelon, Th. Reinack. Recueil General des

дозволяє судити про існування демократичного режиму в полісі того часу. Це діоболі, аверси яких схожі: Голова безбородого Геракла, в лев'ячій шкурі (чи шоломі), вліво. А ось реверси цих монет мають суттєві відмінності. Перший тип: НРАКΛΕΙΑ. Квадрат, розділений на чотири частини. Другий тип: НРАКΛΕΙΑ. Квадрат, розділений на чотири частини, в трьох з яких напис ΔΑΜ¹². Безсумнівно, що скорочення ΔΑΜ означає δῆμος, тобто народ¹³. На інших номіналах зображений безбородий Геракл. Всі монети карбувалися зі срібла. Основне для демократів було підкреслити, що монета карбувалась від імені всієї гераклеїської громади, про що свідчить напис НРАКΛΕΙΑ, але й цього видалося замало і саме тому ряд діоболів містить додатковий напис ΔΑΜ. Природньо, що на аверсі зображали божество-покровителя полісу Геракла. В даному випадку нумізматичні дані підтверджують свідчення античних авторів щодо демократичного правління в Гераклеї та, навіть дозволяють уточнити час цього правління.

Ще одним цікавим періодом в історії Гераклеї є період тиранії. Про гераклеїську тиранію написано в досталь, ми лише звернемо увагу на монетні випуски тиранів.

Сутність державної влади за тиранії досі є невирішеною проблемою. Стенлі Берстейн, наприклад, вважає, що відбувалася поступова еволюція від тиранії до монархії. За перших тиранів, Клеарху та Сатиру, влада зберігала зовнішні ознаки традиційних інститутів управління державою. А ось вже Тимофій та Діонісій придали владі авторитарного характеру¹⁴. Не всі дослідники згодні з такою думкою. С.Ю. Саприкін відкидає монархічний зміст влади тиранів, але, все ж, відзначає роль тиранії в переході від полісу до монархії¹⁵. Ю.В. Бабенкова

monnaies Grecques d'Asie Mineure. Tome premier: Bithynie. Paris, 1908. Tab. 21

¹² Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 345

¹³ Избаш Т. К вопросу о начале чеканки в Гераклее Понтийской...

¹⁴ Burstein, S. M. Outpost of Hellenism. The Emergence of Heraclea on the Black Sea, Berkeley-Los Angeles, 1976. P.63.

¹⁵ Саприкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический: взаимоотношения метрополии и колонии. Москва, 1986. С. 115

присвятила спеціальну статтю розгляду питання про еволюцію влади тиранів. Точка зору дослідниці принципово не відрізняється від тої, що її висловив Ст. Берстейн¹⁶. Пролити світло на цю проблему можуть нумізматичні дані. Основний тип срібних випусків Гераклеї першої третини IV ст. до н. е. виглядає наступним чином:

Аверс – Голова бородатого Геракла, покрита шкурою лева, вліво. Нижче палиця.

Реверс – НРАК|ΛΕΙΑ. Бик, що кидається. Інколи в полі варіюють символи та літери.

Варіанти реверсу:

А) НРАК. Протома бика вліво.

Б) НРАК|ΛΕΙΑ. Сагайдак зі стрілами та лук; зверху палиця.

Карбувалися ці монети за перською системою¹⁷.

За егінською системою карбувалися монети наступного типу:

Аверс – Голова безбородого Геракла (чи голова безбородого Геракла, покрита шкурою лева)

Реверс – НРАК либо НРАКΛΕΙΑ. Жіноча голова в короні-вежі¹⁸.

Варіації аверсу та реверсу залежали від номіналу монет.

Вже в каталозі Британського музею було висловлене припущення, що жіноча голова в короні-вежі символізує богиню Тіхе¹⁹. І, дійсно, можна з впевненістю говорити про зображення саме Тіхе на монетах низки причорноморських полісів²⁰. Як

¹⁶ Бабенкова Ю. В. Эволюция государственной власти в Гераклее Понтийской при тиранах Тимофее и Дионисии // Проблемы истории, филологии и культуры. Вып.2, 2016. С. 268–276.

¹⁷ Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 346–347; British Museum Catalogue of Greek Coins: Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the kingdom of Bosphorus. Vol.13. P. 139.

¹⁸ Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 347–348; British Museum Catalogue of Greek Coins: Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the kingdom of Bosphorus. Vol.13. P. 140.

¹⁹ British Museum Catalogue of Greek Coins. P.141

²⁰ Избаш Т. А. Изображение Тихе – покровительницы античных городов Причерноморья на монетах // Древнее Причерноморье.

правило, поява Тіхе у короні-вежі на монетах грецьких полісів Причорномор'я говорила або про зовнішню загрозу полісу, або про соціальні потрясіння всередині громадянського колективу. Для Гераклеї це були протиріччя між дорійською військово-землевласницькою аристократією та демосом. Саме загострення цих протиріч і привело до встановлення тиранії Клеарха (364/63 рр. до н. е.). Тиран всіляко намагався легітимізувати свою владу. Він оголосив себе жерцем бога Діоніса, щоб залучити на свій бік народні верстви²¹. І, що цікаво, не став радикально змінювати тип монетних випусків, карбувати своє ім'я на монетах тощо. Його брат Сатир, ставши опікуном малолітніх синів Клеарха, після його смерті, також не змінив монетний тип. До періоду правління Клеарха та Сатира можна віднести наступні монетні випуски:

Аверс – Жіноча голова в короні-вежі з сережками, вліво.
(Варіації – те ж саме зображення з написом НРАК.)

Реверс – Трофей – зліва палиця, справа лук та сагайдак.
Круг з крапок.

І ще один тип:

Аверс – Голова безбородого Геракла, покрита шкурою лева; вліво.

Реверс – Трофей, справа – лук та сагайдак (варіації – спис и щит)²².

Всі ці типи зображень добре відомі геракліотам. І безбородий Геракл, і жіноча голова в короні-вежі – Тіхе, вже зустрічалися в нумізматиці Гераклеї. Можна говорити про стійкі тенденції в політиці тиранів – легітимація своєї влади всіма доступними методами. І, як ми бачимо, монетні випуски зіграли тут не останню роль.

Імена тиранів вперше з'являються на монетах Тимофія та Діонісія (345–337 рр. до н. е.). На той момент тиранія вже стала спадковою, і синам Клеархе вже не доводилося, так як їх

IV чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Одеса, 1998. С. 78–82.

²¹ Избаш-Гоцкан Т. А. Религиозно-политический аспект деятельности Клеарха Гераклеяского // Древнее Причерноморье. VIII чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Одесса, 2008. С. 158–161.

²² Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 349.

батьку, доводити свої претензії на владу. Вони навіть дозволили собі відтіснити бога-покровителя полісу на реверс, а аверс надати Діонісу. Спільна чеканка братів виглядала наступним чином:

Аверс – Голова безбородого Діоніса у вінку з плюща, з тирсом на плечі, вліво.

Реверс – ΤΙΜΟΘΕΟΥ | ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. Обголений Геракл, в накидці зі шкури лева, рухається вліво за трофеєм, біля якого – палиця.

На деяких монетах є додаткові символи, крім того, зустрічаються варіації напису ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ | ΤΙΜΟΘΕΟΥ. Після смерті брата, Діонісій, ставши одноосібним правителем продовжив чеканку монет с Діонісом на аверсі та Гераклом на реверсі и тільки своїм ім'ям (337–305 рр. до н. е.)²³. Що цікаво, наступні тирані Гераклеї аж до Арсіної в якості монетних типів також обрали зображення Діоніса та Геракла²⁴. Це може свідчити про певну кризу в становищі тиранів, які таким чином намагалися заявити про правонаступництво монетної справи та влади. Але в 281 р. до н. е. в результаті повстання в Гераклеї тиранія була повалена.

На прикладі Гераклеї Понтійської можна прослідкувати наскільки важливою для греків була монетна справа їх рідних полісів. Монети можуть не тільки відображати економічне положення полісу, його торгівельні та політичні зв'язки, релігійні погляди, але й також бути свідками соціально-політичної ситуації всередині самого полісу. Монетам як символам влади відводилося доволі велике значення. Недарма молода гераклеїська демократія карбувала на монетах ΔΑΜ – скорочення від слова δῆμος, тобто народ (остання чверть V ст. до н. е.). Це надавало додаткової ваги демократичному уряду. А коли ситуація в полісі різко змінилася і до влади прийшли тирані (364/63 рр. до н. е.), вони, претендуючи на законність свого правління, продовжували карбувати традиційні для полісу монетні типи. Давньогрецькі монети є важливим джерелом з цілої низки питань, пов'язаних з організацією полісного життя.

²³ British Museum Catalogue of Greek Coins. P. 141–142.

²⁴ Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 349–351.